

ДАНИЦА ТРИФУЊАГИЋ

МИЛТОН – КОНСТАНТИН МАРИНКОВИЋ – ЊЕГОШ: ЈЕДНА УПОРЕДНА АНАЛИЗА*

САЖЕТАК: Рад се бави упоредном анализом веза између Милтоновог *Изгубљеног раја*, *Плача Рахили* Константина Маринковића и Његошеве *Луче микроkozма*. Издвајају се, најпре, литерарне везе између Милтоновог и Маринковићевог спева, а потом се указује на утицај оба писца на Петра II Петровића Његоша. Како у Његошевом, тако и у делу Константина Маринковића, успешно се и језгровито дочарава демонски свет, а упоредна анализа стихова показује да је за оба, готово сигурно, лектира био Милтонов *Изгубљени рај*. Тему *Изгубљеног раја* Милтон користи, између осталог, да искаже своје ставове о стању тадашњег времена, Његош је преузима да искаже своја филозофска схватања, док се Маринковић не упушта у сличне расправе, али се охрабрује да велику пажњу прида демонском свету и тиме ослобађа предромантичарски религиозни спев устаљених оквира и утире пут надолазећим идејама романтизма. Нарочито значајном за тему се показује библијска традиција, која је примарна потка спевовима, али се не занемарују ни антички узори.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: религиозни спев, *Изгубљени рај*, *Луча микроkozма*, Библија, Сатана, предромантизам.

Увод

Ухватили смо се укоштац са темом која је, нарочито у делу који се односи на *Изгубљени рај*, кроз векове била премеравана од

---

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности”.

стране бројних критичара. Вреднујући и појашњавајући је назорима различитих епоха, из перспектива различитих књижевности на које је писац оставио траг, бројни учесници дијалога о овој теми сваки нови допринос учинили су изазовом. Везе између Његоша и Милтона примећене су веома давно и о њима се мислило различито. Константин Маринковић се од претходних издваја нешто слабијим дOMETИМА (иако је његов спев један од најбољих у предромантизму), али налази место у раду због интертекстуалних веза и веома интересантних пасажа. Његов рад је нешто мање испраћен, па оставља више простора за нова запажања.

У фокусу овог компаративног виђења наћи ће се прво веза између Милтона и Константина Маринковића, а потом и утицај оба писца на Његоша, који је био упознат са токовима српске књижевности, па му Маринковићев предромантичарски спев није био стран. Заправо, може се рећи да је Његош у погледу одабира форме, теме и њеног остварења наставио предромантичарске претходнике. С друге стране, постоји велики број радова о угледању на Милтона и проналажењу инспирације у *Иззубљеном рају*, па тако овде задатак неће бити побројавање свих појединости које Његоша везују за Милтона, јер би се то великим делом претворило у цитирање туђих радова, већ ће пажња бити усмерена на оне делове о којима би се можда могло изнети неколико нових запажања, уз респектабилан однос према литератури која је о томе већ говорила.

Милтон

Потенцијалног читаоца *Иззубљеног раја*, у жељи да прочита спев, кочи популарна и распрострањена „теорија завере” потекла (и до данас брижно одгајана) у књижевним круговима. Наиме, истраживачи врло ретко пропуштају прилику да помену колико је Милтон компликован и неприступачан (нарочито) данашњем читаоцу. Они говоре о енглеском језику који је врло тешко разумљив, а уколико је реч о преводу – о тешкоћама са којима су се преводници сусрели при превођењу значења, уз истовремено вођење рачуна о версификацији (као да то није случај са већином значајних песничких остварења). Инсистира се и на садржају који је читаоцу даљак и досадан, те да се са њиме не може комуницирати и поистоветити. Овакве и варијантне изјаве су довољно пута изречене да је данас готово немогуће срести особу која је читала *Иззубљени рај*.

Проходност спева уистину није једноставна, али је олакшана кратким описом садржаја који претходи сваком певању. Када се ишчита првих неколико десетина стихова, специфичан начин писања који укључује честе инверзије и опкорачења, текст постаје

јаснији и читалац са све већом лакоћом слаже слике и догађаје. Архаични изрази и позивање на литературу која данас изазива мање интересовања него у XVII веку објашњени су у фуснотама. Међутим, фокус треба померити на саму тему, мотиве, ликове. Милтонове генијалне замисли, попут лика Сатане и инферналног света уопште, приче о постанку греха и смрти, сликање односа Адама и Еве, запашће за око и читаоцу који нема наклоности ка религиозно инспирисаној књижевности. За сада је ових неколико смерница или охрабрења довољно, а *Иззубљеном рају* ћемо се вратити после разговора о детаљима његовог живота и књижевног развоја.

Милтон није писац само једног дела. Промишљао је различите теме што под оквирима књижевности, што у својим политичким борбама. Његово дело је жанровски разноврсно, и док се *Иззубљени рај* сматра његовим најбољим делом, не треба занемарити ни песме, које су одличан показатељ развоја Милтоновог талента и вештине писања, а понајмање прозне радове који пре *Иззубљеног раја* говоре о темама и идејама које се могу препознати у спеву. Да бисмо поступно дошли до неких од круцијалних чинилаца који су допринели стварању спева, изнећемо укратко животне, друштвене и политичке околности у којима се Милтон нашао.¹

Џон Милтон је рођен 9. децембра 1608. године у Лондону. О његовом образовању се изузетно водило рачуна, са крајњом намером да постане свештеник. И сам каже да је сматрао да ће то бити његов позив, али да је одустао од тога јер је био верник далеко од цркве. У његовим делима Библија је и те како присутна, али је ту и озбиљна критика свештенства и њиховог схватања и практиковања вере. Свештенички позив би се косио са Милтоновим начином мишљења и, чини се, ограничавао би га у свакој врсти креативног рада. Његово образовање најпре обликује приватни учитељ, потом граматичка школа, Христов колеџ на Кембриџу, а довршава га шест година самосталног учења и усавршавања којем се Милтон посвећује по завршетку колеџа. Милтон је имао и музичко образовање, што му је донело додатну суптилност у стихотворењу. Самостално усавршавање је можда и највише допринело Милтоновом критички и аналитички настројеном уму. Пут у Италију га је ближе повезао са тамошњом књижевношћу, која је, као и енглеска,

---

¹ Основни извор за информације тог типа је била књига *Милтон и његови одјеци у југословенским књижевностима* Душана Пухала, и у раду све биографске и друге чињенице биће наведене према овом делу. Милтон је имао много биографа, од којих је о њему најисцрпније писао Масон, али је за наше потребе мишљење Душана Пухала најцелисходније будући да осим биографских чињеница нуди и критички осврт на претходну важнију литературу.

део западне културне традиције. Милтон је познавао латински, грчки, француски, италијански и хебрејски, што му је омогућило да чита дела на изворном језику. На њега су, видимо то у делима, утицали римски, грчки мислиоци, филозофи (попут Платона), Данте, Петрарка (нарочито у ранијим песмама), Ариосто, Тасо... Ова комбинација је, уз велики труд и таленат, оправдала његово мишљење да је предодређен за нешто велико.

Ипак, није само образовање начинило од њега великог ерудиту и писца изоштреног ума. То су великим делом биле и друштвене прилике у којима се нашао Енглеска у XVII веку. Сукобљавали су се католици и протестанти, ројалисти и републиканци, а Милтон је био на страни потоњих. Још је његов отац прешао у протестантизам, а Милтон је наставио тим стопама. Узевши у обзир Милтонову правдољубиву личност, пуританци (протестанти који су у својим мишљењима и захтевима били непоколебиви и радикални) били су логичан избор. Католичка црква која је имала мноштво делатности које нису биле искључиво у вези са вероучењем, да се тако еуфемистички изразимо, била је далека Милтону. У то доба у Енглеској су се одвијали сукоби који се тичу религиозних и државно-правних циљева. Када је реч о религиозним циљевима, сукоб је настао између католика, који су желели да задрже привилегије и власт над паством, и протестаната, који су као врховно начело признавали Библију, односно Реч Божју, а не папу и епископе. С друге стране, сукобили су се краљ Џејмс I и његове присталице са члановима доњег дома Парламента, јер је краљ желео апсолутну власт, а његови противници то нису дозвољавали. Ова два циља, како смо их назвали, нису била засебна и опречна. Све се свело на то да су се с једне стране нашли краљ, племство и епископи, а с друге представници буржоазије и земљопоседници. Милтон се у потпуности прикључио републиканској, пуританској струји и писао разне памфлете у њихову корист. Оливер Кромвел се нашао као вођа револуције и био је, умногоме, Милтонов истомишљеник. Није пристајао на компромисе и уложио је велики труд у одржавање револуције. До његове смрти, првобитни облик републике се одржавао (мада под његовом диктатуром), да би се после све распало, што због необразованог становништва које је подржало ројалисте, што због недовољне одлучности противничке стране. Милтон се, због овога, нашао у неприлици. Једва је избегао смртну казну, а потом се разочарао и повукао са лондонске политичке сцене.

Све наведено, образовање и друштвене околности, оставило је велики утицај на Милтона. „Идеологија *Изгубљеног раја* има... чврст корен у друштвеној ситуацији Енглеске и реално одражава тадашњи положај и политички став свог писца и његове класне

групе”² и због тога је, између осталог, било битно да читалац зна још једну подлогу великог спева. Осим због Милтонове свеукупне виртуозности, *Иззубљени рај* се у историји књижевности истиче као важно и револуционарно дело најпре због пасажа који су у вези са Сатаном и демонским светом. О лику Сатане и сликању његове пратње (што у облику демонских фигура, што у представи подземља) више ће се говорити при анализи веза са Константином Мариновићем и Његошем, а сада ваља рећи само најважније. Милтонов Сатана није искључиво зла, гротескна, негативна фигура. Њега одликује део лепоте коју је имао док је био становник неба, његова размишљања су дубока, а мотивација му није само неоправдано зло које носи у себи. Ове иновације се најчешће приписују Милтону, и за писце који долазе после њега, а Сатану приказују у сличном светлу говори се да настављају његовим корацима. Део ове констатације је погрешан. Марино је први писао о некадашњем сјају Сатане, дакле то није изворно Милтонова идеја, али код Милтона Сатани остаје део тога.³ Ипак, није погрешно рећи да су настављачи ове идеје били Милтонови следбеници, јер је Милтон био познатији од Марина, већи број писаца се срео са њим, а и његово проширење Маринове замисли је врло значајно. Осим ове изузетне и плодне иновације, треба споменути и Сатанину храброст и упорност, које су одлике античких јунака (Прац то лепо слаже у синтагму „heroic energy”⁴). Тако изграђен, лик Сатане је изазивао разне полемике током векова књижевних размишљања о Милтону. Од тога да је Милтон наклоњен Сатани, до тога да је Сатана главни лик спева. Шта год да је у тој ствари тачан одговор (а питање је да ли га има), јасно је да је Сатана најпажљивије и најколоритније изаткан лик. Читалац ће, којој се год струји књижевне критике приклонио, наћи себе како са изузетном пажњом чита делове у којима дела Сатана, док ће му делови у којима је акценат на Адаму и божанским бићима оставити нешто слабији утисак. Не може се рећи да је то до квалитета засебних делова, колико до већих могућности које људској машти пружа зло. Напоменимо још и да се спев бави првим грехом и изгнанством из Едена, уз веома важну уметнуту причу о рату између Бога и анђела, и Сатане и армије одметнутих анђела, која је претходила човековом паду. Док се Његош наслања на елементе спева који говоре о небеском рату и човековом паду, Константин Маринковић инспирацију налази у Христовом

² Душан Пухало, *Милтон и његови одјеци у југословенским књижевностима*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд 1966, 209.

³ В. Mario Praz, *The Romantic Agony*, Oxford University Press, London 1951, 54–55.

⁴ Исто, 56.

доласку, који Милтон пророчки најављује на самом крају пева. Позабавимо се најпре Маринковићевим *Плачем Рахили*.

Константи́н Маринковић

Маринковићев спев из 1808. године један је од најуспелијих из овог жанра, веома популарног у предромантизму. Узимајући у обзир тему пева, може се рећи да она има додира са последњим делом *Изгубљеног раја*.⁵ То, као и чињеница да је радња највећим делом усмерена ка догађајима на земљи, који су последица ванземаљских узрока, *Плач Рахили* на овом плану разликује од Милтоновог и Његошевог дела. Велики део пева и значајну улогу заузима Ирод, земаљски владар, и његови сарадници, а епизода са Рахилом и војницима приказана је са врло упечатљивом градацијом, која је у служби стварања контраста између мајке и звероликих (чак демоноликих) Иродових послушника. Ипак, сви догађаји на земљи су потекли из сукоба неба и пакла, и то ће бити од највећег интереса за ову анализу.

Константин Маринковић приказује и житеље доњег и житеље горњег света, али је, као и у Милтоновом случају, демонски свет детаљније, живље, успелије описан. Маринковићев спев је, за разлику од Милтоновог и Његошевог, писан у драмској форми, што подстиче динамику радње, уноси елементе трагедије, али и ограничава претерано задржавање на описима. И поред оваквог концепта, Маринковић успева да у појединим стиховима обухвати идеју коју је Милтон објашњавао каткад и десетинама стихова. Говор херувима, на самом почетку пева, који има и улогу пролога, може се пратити стих по стих, што омогућава разговор о њему у контексту Милтонове представе Сатане и пакла.

Херувим нас уводи у царство Пакла, користећи се терминима који сугеришу ужас и хаос. Исти утисак стиче се и у Милтоновим описима. Злокобно место, тамница грозна, призори кобни, огањ, сумпор, тама⁶ – само су неке од одредница Пакла. Маринковићев паклени локус је даље употпуњен Сатаниним престолом, који је „сав облаком и мраком покривен”.⁷ С друге стране, „горе на трону владе царске... Сатана узвишен сеђаше”.⁸ Споменимо још и пакле-

⁵ Напоменућемо да су руско-српске књижевне везе у овом периоду биле интензивне (в. Милорад Павић, *Историја, сјалеж и сјил*, Матица српска, Нови Сад 1985, 88–100), као и да је први превод *Изгубљеног раја* на руски језик настао још средином XVIII века, те да се Константин Маринковић могао срести са Милтоновим спевом, за шта се, ипак, највећи докази могу пронаћи у самом делу.

⁶ В. Џон Милтон, *Изгубљени рај и Рај њоново сјечен*, прев. Дарко Болфан, „Филип Вишњић”, Београд 2002, 98–99.

⁷ Константин Маринковић, *Плач Рахили*, Матица српска, Нови Сад 2015, 13.

⁸ Џ. Милтон, нав. дело, 141.

не реке, Лету и Флегетон, које карактеришу подземље у оба дела, а потичу из античке традиције. Идеја о демонском локусу је, може се констатовати, сродна. Сатана са свог престола влада подземљем, које изазива језу, и које има атрибуте који се у опису пакла могу очекивати. Посматрајући засебно сваку од ових заједничких карактеристика, види се да оне нису нарочито необичне, али се комбинација која сачињава пакао може схватити као блиска Милтоновом спеву. Спој античких и хришћанских представа о подземљу, престо као доказ да постоји царство насупрот божанском, атмосфера хаоса и језе, јесу заједничке црте дескрипције двојице писаца. Константин Маринковић у неколико стихова које посвећује опису пакла, чини се, узима најупечатљивије детаље из *Изгубљеног раја*, иако је Милтонов пакао доста сложенији, већи и разуђенији од места које видимо у *Плачу Рахили*. Сатанино царство у Милтоновом спеву, важно је напоменути, није дочарано само карактеристикама које смо до сада навели, а осталим детаљима ћемо се нешто више бавити када у анализу буде укључена и *Луча микроkozма*.

Поред сродности у опису пакла, заћи ћемо и у домен ликова, и то, пре свега, у домен најупелијег лика оба спева – Сатану, врховног владара инферналног света. Треба почети од најупечатљивијих и највише спомињаних црта Милтоновог Сатане које се примећују у Маринковићевом лику. Већ смо рекли да Сатана у *Изгубљеном рају* изузетност дугује сјају који је као анђео поседовао, а потом већим делом изгубио. И поред тога, Сатана је импозантна фигура, што је уочљиво у неколико описа који ће уследити, при чему треба рећи да је заиста много места која заједнички граде Сатананин слојевит и инспиративан лик:

...тешки штит његов
Етерског кова, силан, велик и кружан,
Собом је пон'о...
Спрам његовог копља највиши бор
С норвешких брда сваљен да јарбол буде
Неког брода адмиралског, тек прут беше.⁹

Константин Маринковић с друге стране каже:

Молном дише и громом он стење,
Скиптер носи, долг жезл железниј,
От Вулкана в Хегли изкованиј.¹⁰

⁹ Исто, 104.

¹⁰ К. Маринковић, нав. дело, 13.

У оба описа видимо Сатану који има спрему необичног, посебног, вредног порекла. Он није приказан као каква варалица, већ као неко изузетан, па макар и у својој злоби. Такође, сугерише се да је он велик и снажан, што Маринковићев стих, који смо први навели, веома ефектно преноси. Маринковићев Сатана још каже:

Нек с' разјари моје храбро срдце,
И црвени господствено лице.¹¹

У овим стиховима лежи она херојска црта коју Прац спомиње. Господствено лице, осим што утврђује Сатанину величину, наводи на запитаност откуд демонској фигури такав став. Овде се долази до милтоновског некадашњег сјаја Сатане. Маринковић каже:

Устај горе, о гордиј Сатано!
Прежде бивши аггелскаја славо,
Што те лиши аггелског образа,
Сијанија и златнога стаса¹²,

а потом се наводи да Сатана сада има „бледо тужно лице”.¹³ Милтон о некадашњем сјају Сатане говори, између осталог:

Појава његова, ко Зорњача што води
Звездана стада би¹⁴,

а о опалом сјају:

...још лик не изгуби
Свог првотног сјаја
(...)
Брига му на образу бледом.¹⁵

Оба писца, интересантно, говоре о првобитном сјају, да би се потом он нашао бледог лица. Милтон, надаље, ипак више од Константина Маринковића инсистира на преосталом Сатанином сјају, а Маринковић се, чини се више везан за традицију, која Сатану посматра као ружну, гротескну фигуру, окреће описима попут

---

¹¹ Исто, 17.

¹² Исто, 14.

¹³ Исто, 15.

¹⁴ Ц. Милтон, нав. дело, 270.

¹⁵ Исто, 112.

„страшни зуби и уста ватрена”.¹⁶ Сличности међу ликовима Сатане се не завршавају овде. Туга за изгубљеним Рајем али и непорецива злоба одликују Нечастивог у оба спева. Маринковићев Сатана тужи:

Ниједан дан нисам мирно провео,
У којему не би тужно кукао,
Гди погуби аггелскују славу,
И небесну прекрасну државу.¹⁷

Код Милтона, Сатана на Еден „мучан поглед баца тужно”.¹⁸ И поред тренутака кајања, оба лика се ипак одлучују на зла дела. Сатана је желео да влада уместо Бога. Стих „од аггела постао с’ Фаетон”¹⁹ упућује на лик из античке митологије који је хтео кола бога Сунца. „Боље власт у Паклу, но слуга на Небу”, често је помињана Милтонова реченица. Оба лика, дакле, одликују гордост, завист, незахвалност. Они су свесни да је Бог свемогућ и да му се не могу супротставити, али их злоба тера у све дубљу пропаст. Сатана у *Плачу Рахили* говори о небеској прекрасној држави и Божјој величини²⁰, а у *Изгубљеном рају* он се, по доласку у Еден, присећа лепоте и величине Бога, као и славе коју је уживао док је био на небу, и готово се каје што је подлегао поносу и гордости.²¹ Милтон говори о великом паду Сатане:

...Свемоћна је Снага
Бацила њега у пламу Вечног Неба
Стрмоглавце уз страшни распад и тутањ
У таму најкрајњу, тамо да живи²²,

што Константин Маринковић решава једним стихом, где каже да је Сатана збачен у „темниј флегетон”.²³

Упечатљива епизода из *Изгубљеног раја* која говори о настанку греха и смрти инспирисала је, чини се, место и у Маринковићевом спеву. Мучење Сатане у паклу је описано наредним стиховима:

Страшна свеза њега је свезала,
От аспида и змија сплетена,

¹⁶ К. Маринковић, нав. дело, 13.

¹⁷ Исто, 15.

¹⁸ Ц. Милтон, нав. дело, 213.

¹⁹ К. Маринковић, нав. дело, 14.

²⁰ Исто, 15.

²¹ Ц. Милтон, нав. дело, 214.

²² Исто, 98.

²³ К. Маринковић, нав. дело, 14.

Гризе, једе и живог га мучи,
И ноктима све му вади очи.²⁴

Милтон пише о Греху, који је Сатанина кћи. Она, змијолика и ружна, чува двери пакла. Потом се говори о Смрти, која је као инцестуални плод Сатане и Греха изјела мајчину дроб, а потом је силовала, да би се родиле „лајуће немани”, које непрестано Греху чупају и кидају утробу.²⁵ Имамо, дакле, некакво змијско створење које мучи Сатану у Маринковићевом спеву, док је код Милтона створење са таквим атрибутима мучено, због својих престапа.

Даље, у оба спева се говори о житељима пакла, Сатаниним поданицима. Маринковићеви најистакнутији становници подземља су фурије, антички демони, који се помињу и код Милтона, али више успутно. Он им не даје значајнију улогу. Као највернија слушкиња код Маринковића се приказује фурија Алекто, а у науци је већ примећена изузетна креација овог женског лика.²⁶ Може се повући паралела између Алекто и важнијих послушника Милтоновог Сатане, али ово не би био најплоднији правац за ову тему. Милтон је, може се приметити, за сваки део свога спева, сваки опис, сваки лик, сваки локус, издвојио више пажње од Маринковића, што се, уосталом, види и у обиму ова два спева. Његов Сатана је одлично изграђен лик, али црте које смо помињали при компарацији са Маринковићевим Сатаном нису сасвим побројане у овим анализама. Уколико се пође од претпоставке да је Маринковићу *Иззубљени рај* био познат и инспиративан, а сада се то може са извесном сигурношћу и тврдити, видеће се да је и његова Алекто преузела неке особине Милтоновог Сатане, иако предложак за њен лик треба најпре тражити у *Енеиди*.

Она се, попут Нечастивог, сусреће са људима (он са Адамом и Евом, она са Иродом). Обома је јасно да им морају прићи пажљиво, лукаво, а вештина манипулисања се показује веома важном у њиховим намерама. Људи јесу подложни манипулацији, али тек уколико до њих дође неприметно, и познатим токовима. Због тога Сатана и Алекто морају да се појаве у обличју које одговара околини на коју су људи навикли, дакле – имају способност метаморфозе. Алекто каже:

²⁴ Исто, 13.

²⁵ Ц. Милтон, нав. дело, 161.

²⁶ В. Радослав Ераковић, *Религиозни еп српског предромантизма*, Матица српска, Нови Сад 2008, 278, и Даница Трифуњагић, „Фигуре демона у епском песништву српског предромантизма”, мастер рад, Филозофски факултет Нови Сад (2016), 38.

Обући ћу се во смртних одело,
И сокрити једовито крило.²⁷

Сатана се трансформише у змију²⁸, јер, за разлику од Ирода, који је окружен људима, Адам и Ева су једина људска бића у рају, и животиње су елемент свакодневице. Наравно, не заборављамо ни библијску подлогу, али у овом смислу змија заиста долази као биће које не привлачи пажњу и на које ће Ева теже посумњати после упозорења анђела.²⁹ Сатана и Алекто су склони ласкању и гордост успева да замагли очи Еви и Ироду. Сатана се обраћа Еви речима попут „прекрасна владарко”, „царице тог прекрасног Света, блистава Ево”³⁰ итд. Алекто Ироду збори „силниј, страшниј вселеној Ироде”³¹ и подсећа га на његова достигнућа у ратовима.

Када је реч о свету који је супротан инферналном, Бог је у оба дела свезнајући, што је очекивано, и свестан је трагедије која ће уследити. Ипак, Бог види даље од предстојећих догађаја и дозвољава их, због будућности која треба да се одвије. Бог заповеда анђелу (код Милтона анђелима) и они беспоговорно извршавају његову вољу. Бог се у Маринковићевом спеву осврће на први грех стиховима:

Већ согреси с Адамом жена,
Целиј пород у грехе побаци³²,

што одговара Милтоновој, али не само његовој, представи о судбини људи. Нема, дакле, превише места за анализу у овом погледу, јер су небеска бића доста подложна већ постојећим представама и писци не налазе много места за импровизацију.

У литератури је констатована извесност утицаја Милтона на Константина Маринковића, или шире – на српске предромантичаре, али се њоме, нажалост, нико није подробније бавио. Маринковићев Сатана опалог сјаја, који се консултује са својим демонским слугама, жали за небом али ипак остаје при злим намерама, који себе сматра владарем подземља, који има свој престо и колоритни инфернални свет, има, чини се, и нешто више од случајне подударности са сродним му Милтоновим Сатаном.

²⁷ К. Маринковић, нав. дело, 24.

²⁸ В. Ц. Милтон, нав. дело, 365.

²⁹ Да је Милтон имао на уму и фактор препознавања, односно сигурности Сатане при обављању наумљеног, говори и пример у којем он долази у Еден и седа на Дрво Живота да осматра „у лику корморана” (Ц. Милтон, нав. дело, 218).

³⁰ Исто, 378–379.

³¹ К. Маринковић, нав. дело, 40.

³² Исто, 17.

Његош

Из упоредне анализе *Изгубљеног раја* и *Плача Рахили* могу се увидети извесни елементи који нису страни ни Његошевој *Лучи микроkozма*. Консултовање литературе с намером да се боље упознамо са овом тематиком неће, нажалост, донети велике резултате. Најконкретнији је Радослав Ераковић, који упућује на начин на који би се могло приступити везама између Маринковићевог и Његошевог спева. Он каже да би се могла посветити пажња „тематским, жанровским, па чак и филозофско-теолошким линијама додира”, те да би дело Константина Маринковића могло бити „поетска пролегомена”³³ *Лучи микроkozма*. Ово је корисна полазна тачка будућем истраживачу, али и врло усамљена. И поред упућивања на неколико радова, о утицају Константина Маринковића на Његоша нећемо сазнати готово ништа. Чести су општи и неодређени закључци, попут оног да Његош у *Лучи микроkozма* остварује „посебну поетску кореспонденцију”³⁴ са Маринковићем и Викентијем Ракићем. Нешто конкретније је спомињање демонских обележја спева као додирне тачке³⁵, али ни та веза није даље развијана. За упуштање у овакву анализу подстицајан је и коментар Саве Дамјанова да „Димитрије Владисављевић... наглашава да је Његош заљубљени читатељ српске поезије и тиме антиципира... додире... песника са... српским предромантичарским религиозним епом”³⁶. Ова тврдња, уистину, не указује директно да је Његош познавао српске предромантичаре, али ако узмемо у обзир да је у то време предромантичарски религиозни спев био једно од читанијих штива, те да је Маринковић, уз Ракића, био веома популаран аутор³⁷, вероватно је да је Његош имао прилике да се сусретне са њиховим делима.

Његош би се најпре могао сматрати настављачем традиције предромантичарског спева у жанровском и тематском смислу. Док је у предромантизму религиозни спев доминантан жанр, романтизам, у који сврставамо Његоша, овај жанр ставља у прикрајак. Такође, религиозне теме, које су биле незаобилазне, замењују оне надахнуте новопробуђеним национализмом. Писци су инспирисани, пре свега, српском историјом и народном књижевношћу. Иако

³³ Р. Ераковић, нав. дело, 130.

³⁴ Весна Вукићевић Јанковић, „Поетика и естетика Његошевих умотвора”, докторска дисертација, Филозофски факултет Нови Сад (2005), 223.

³⁵ В. Сава Дамјанов, *Ново читање традиције*, Дневник, Нови Сад 2002, 85.

³⁶ Сава Дамјанов, „Његош као читалац”, у: *Његошев зборник Мајице српске*, Матица српска, Нови Сад 2010, 58.

³⁷ В. Радослав Ераковић, „Град као позорница космогонијског сукоба светлости и таме”, у: К. Маринковић, нав. дело, 110.

ове тенденције нису заобишле Његоша, *Луча микрокозма*, у два поменута оквира, остаје уз предромантичарску традицију. Предромантичари теме траже у библијској и хришћанској књижевности, за коју се одлучује и Његош. Треба узети у обзир и да је Његош свештено лице, као и, међу осталим предромантичарима, Константин Маринковић, те да су му библијске теме биле блиске и у религиозном смислу. Ипак, Његош се издваја својим одговором на тему. Читајући *Лучу микрокозма*, много важнијим се чине питања која Његош поставља, а која се тичу човековог смисла и постојања, као и настанка и функционисања космоса и микрокосмоса уопште, него то што их повезује са хришћанским наслеђем. Маринковић се у свом спеву држи општепознатог наратива, и жели да исприча поучну и занимљиву причу. Говорећи о демонолошким мотивима, Његош је и те како могао о томе учити од Маринковића. Инфернални светови *Плача Рахили* и *Луче микрокозма* су у многим елементима слични, али се ти елементи могу наћи и код Милтона и у ранијој традицији. Могуће је да је Његош понешто од демонолошких мотива и преузео од Константина Маринковића, или су га они инспирисали на сопствену интерпретацију, али се ниједна слика не издваја као упечатљива и својствена само овој двојци писаца. Има пак доста таквих слика које су заједничке Милтону, Маринковићу и Његошу. У сва три дела је упечатљива хијерархија демона, тачније имамо Сатану, испод њега најоданије поданике, после којих се помињу остали становници пакла, који нису круцијални за причу. Писци упућују критике земаљским владарима, с тим што је то израженије код Маринковића и Његоша. У *Плачу Рахили* Ирод је један од главних ликова, а Његош као Сатанине најверније слуге поставља Цезара, Наполеона и Александра Великог (њихова имена су написана отпозади). Потом, сва тројица се ослањају на античку визију пакла и створења која га насељавају, па тако у сва три дела срећемо паклене реке, фурије и друга демонска бића, само у различитим варијацијама. Напослетку, сва три приказа пакла су изузетно успела, а инфернални ликови се показују као носиоци динамике.³⁸

Литература која се бави утицајем Милтоновог *Изгубљеног раја* на Његошеву *Лучу микрокозма* је и сама довољна за интересантну анализу еволуције критичког мишљења у науци о српској књижевности. Критичари су се бавили различитим аспектима и различито су се односили према самом утицају. Било како било, појмимо од помена Милтона у Његошевој лектури. Сложно је ми-

³⁸ Ераковић инферналне ликове назива носиоцима динамике у анализи предромантичарских спегова (в. Р. Ераковић, нав. дело, 12), а ми ову мисао само унеколико проширујемо и примењујемо на дела која су предмет нашег интересовања.

шљење да се у Његошевој библиотеци налазило „руско издање Милтона са својеручним белешкама владичиним”.³⁹ Пухало додаје и да је „Његош имао Милтонова песничка дела у оригиналу”.⁴⁰ Ова два податка говоре, ако ни о чему другом, а онда о интересовању владике за енглеског песника. Читање два спева доноси пак несумњив Милтонов отисак у Његошевом спеву.

Критичари су се према овоме различито односили. Његошеви савременици, који су све премеравали по романтичарским начелима, нису били благонаклони према Његошу и његов спев су готово сматрали плагијатом. Овакав тренд се наставио и у раном XX веку, па тако Скерлић оцењује да је *Луча* најмање оригинално Његошево дело.⁴¹ Лавров оцењује да је „садржај [*Луче микрокозма*] позајмљен из *Иззубљеног раја*”⁴², а детаљна поређења из два спева наводи као доказ шта је Његош позајмио, а притом не доноси нарочиту аналитичку вредност у своју студију. Он наводи и да је расправа о подражавању застарела⁴³, иако очито не жели да дâ доказе за то. Друга струја стаје у одбрану Његоша, па тако Исидора Секулић, често поетски и субјективно (како смо од ње и навикли), критикује Милтона а велича Његоша. Њене речи да „Милтон дакле види на почетку *докџрину*, а Владика види *визију*”⁴⁴ заиста су пример „дубоке оданости” коју према Његошу гаји. Флашар критикује Исидору Секулић речима да она жели да оправда Његошева романтичарска начела, али је видно да у мањој мери то хоће и он.⁴⁵ Ипак, Мирона Флашара ћемо прикључити трећој, неутралној струји, која се бави делима, узевши оба за вредна и репрезентативна. Он износи добра запажања и труди се да одвоји Његоша од Милтона. Развитак књижевне критике о овој теми говори и о начелима којима су се критичари водили. Док је у XIX веку најважнија била оригиналност, идући ка новијој историји развијала се мисао, а потом и појам интертекстуалности.

Ровински примећује једну од главних разлика када каже да „док је код Милтона главни циљ репродукција библијске легенде..., Владика интересује... мисао о постанку свијета и о томе, шта је

³⁹ Аница Савић Ребац, *Хеленски видици*, Мали Немо, Панчево 2004, 79.

⁴⁰ Д. Пухало, нав. дело, 316.

⁴¹ В. Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Г. Кон, Београд 1923.

⁴² Петар Алексејевич Лавров, *Петар II Петровић Његош*, прев. Дубравка Ђурић, Институт за црногорски језик и књижевност, Подгорица 2013, 136.

⁴³ Исто, 328–329.

⁴⁴ Исидора Секулић, *Његошу књига дубоке оданости*, Stylos, Нови Сад 2004, 225.

⁴⁵ В. Мирон Флашар, „Његошева 'Луча микрокозма'”, у: Петар II Петровић Његош, *Луча микрокозма*, Обод, Цетиње 1996.

остало божанско код човјека последије његова пада⁴⁶. Ова његова мисао је помало грубо изречена, јер и код Милтона има много пасажа који се замишљају над разним питањима, али јесте очигледно да је у Његошовом делу много већи акценат на промишљању него на радњи, што се види и у обиму и у садржају пева. Многи истраживачи, од којих је можда најистакнутија Аница Савић Ребац, пошли су овом путањом у истраживању два пева. Бавили су се филозофијом и идејама које се могу изнаћи, и доиста су дошли до корисних закључака.⁴⁷ Други се, попут нас, нису превасходно интересовали за филозофију, али су и на том плану имали да кажу много о сличностима и разликама двају писаца.

Тема пева, почнимо од најширег, је сродна, али не и сасвим иста за два пева. Милтон прича причу о првом греху, прекидајући је дигресијом, или другом линијом приче, о сукобу на небу. Његош, што говори и сам наслов, у суштински центар свог интересовања ставља човека. Због тога Његош говори о човековој преегзистенцији, то је, заправо, једна од његових важних идеја, чега код Милтона нема.⁴⁸ Такође се говори о односима и сукобу на небу, али је прича о првом греху нашла место тек у шестој песми. Код Његоша је Адам у побуни са Сатаном, због чега га Бог кажњава, иако се покаје после три дана. Необично је што се после тога говори и о првобитном греху који је узрок Адамове казне, када је казна већ објашњена побуном. Овај део пева се чини најслабијим, готово накалемљеним, чак и не толико потребним да би се објаснила човекова коб. Милтон се држи традиционалне верзије приче.

Оба писца су сматрала битним да објасне порекло и функционисање космоса, и то на сличан начин. Сагласни су да насупрот световима постоји Хаос, неуређено. Његош о Хаосу каже да је

у бескрајни океан воздушни,
ђе су сунца само капље свјетле,
а мирови једва видне искре;
ђе ужасне буре господствују,⁴⁹

⁴⁶ Павле Аполонович Ровински, *Ровински о Његошу*, прев. Радисав Пауновић, б. и., Цетиње 1967, 134.

⁴⁷ В. А. Савић Ребац, нав. дело. У прилог филозофској критици Његоша и Милтона навешћемо неколико мисли које ће заинтересовати читаоца коме је ближе овакво тумачење. Аница Савић Ребац каже да *Луча микрокозма* почива на трима основним замислима: на концепцији пада божанске душе у материју, на светлосној филозофији, и на слици космичке борбе³⁷ (А. Савић Ребац, нав. дело, 90). Флашар, с друге стране, са подозрењем гледа на гнозу (в. М. Флашар, нав. дело, 18–19), која је једна од теза којима се водила Аница Савић Ребац.

⁴⁸ В. М. Флашар, нав. дело, 17.

⁴⁹ П. П. Његош, нав. дело, 121.

да би наставио мисао о Божјем стварању из Хаоса стиховима:

к престолу му св'јетломе мирови
из мрачнога царства изницаху.⁵⁰

Његошева је, дакле, замисао да Бог ствара светове (мирове) из Хаоса, и да је то процес који и даље траје. Милтонов Сатана пролази кроз такав „неуређен” простор да би стигао до Земље и Неба, и то је призор који и самог Сатану плаши. За такав простор каже да је „паклени бездан”⁵¹, да су се Сатани указале

Тајне прастарог Понора, тамног
И бескрајног океана без обала,
...где древна Ноћ
И Хаос и праоци природе владају.⁵²

Милтон наставља да ће простор остати овакав

Сем ако их Свемоћни Творац не узме
Ко грађу да створи светове нове.⁵³

Видимо простор који је и живот и смрт. Он је застрашујући, ужасан, али и „Родница Природе”.⁵⁴ Бог из Хаоса ствара Космос. Осим Хаоса, јасно су дефинисани, у оба пева, Пакао, Небо и Земља. Земља, као најмање интересантна за анализу, приказује се као станиште људи, као место на коме ће Евини и Адамови потомци испаштати за први грех.

Као основни Божји градивни материјал (како за светове, тако и за бића) наводи се светлост, и мотив светлости ће се показати веома важним у оба пева. Његош више инсистира на светлости, али Милтон недвосмислено истиче да је светлост „Етерска, прва од свих ствари, суштина чиста”.⁵⁵ Бог је код Његоша „божанство које се манифестује у светлости... и из кога еманирају душе као зраци”.⁵⁶ Што је чистија светлост, то је чистије и биће или простор те светлости. Тако је Бог чиста светлост, која светлост исијава, а човек је, код Његоша, „искра у смртну прашину”, „луча тамо обузета”.⁵⁷

⁵⁰ Исто, 142.

⁵¹ Ц. Милтон, нав. дело, 163.

⁵² Исто, 164.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто, 319.

⁵⁶ А. Савић Ребац, нав. дело, 84.

⁵⁷ П. П. Његош, нав. дело, 119.

Песник и објашњава да је човек створен тако, због првобитног греха, стиховима

тако данас лишавам Адама
(...)
блаженога жилишта... спомена,
да ниједна најмања частица
у душе им од њег⁵⁸ не остане,
ка да небо нијесу гледали⁵⁸

и наставља

само теке једну малу искру
Вдонут ћу му небесне љубави...⁵⁹

Небо је у оба дела окупано светлошћу и наилазимо на сличне представе о Божјем станишту, које песници црпе из *Опшкривења Јованово*. Милтон каже да је небо „с кулама опала и зидинама драгим / од живог сафира”⁶⁰, а Његош даје опис шатора од чистог кристала. Пакао, каже Милтон, прекрива „не светлост, већ пре видљива тама”⁶¹, док се код Његоша из правца Пакла виде „црнокраке луче”.⁶² Идеја је готово иста, али морамо се макар на тренутак задржати на Његошевом сажетом опису. Синтагма „црнокраке луче” је изузетно упечатљива. У две речи даје назнаке о остатку снаге коју неспорно поседује Пакао, али и о остатку светлости Творца, чак и на таквом месту. Управо нам ова синтагма даје простора да објаснимо сјај који код оба писца делом остаје у Сатани. Милтон каже да је Сатанин сјај „искрзаних зрака”⁶³, што је блиско „црнокраким лучама”, дакле нема оног што би се од светлости очекивало. Његошеви анђели кажу: „Сатана је, наш друг блистателни”⁶⁴, али се горда душа Сатанина „облачила у хаљину црну”.⁶⁵

⁵⁸ Исто, 175.

⁵⁹ Исто, 176.

⁶⁰ Ц. Милтон, нав. дело, 168.

⁶¹ Исто, 98.

⁶² П. П. Његош, нав. дело, 129.

⁶³ Ц. Милтон, нав. дело, 112.

⁶⁴ П. П. Његош, нав. дело, 148.

⁶⁵ Исто. Ово је, морамо и то да приметимо, слично Милтоновом опису Белијала, у коме каже:

А с друге стране
Белиал се диже, лик отмен, ко људски;
Лепши од свих што Небо ’згуби
(...)

Ал’ све би лажно и шупље

(Ц. Милтон, нав. дело, 144).

Не би могло бити далеко од истине тврдити да све што Бог створи мора задржати честицу Божјег у себи, па макар то био и сам Сатана, јер, напослетку, Сатану је створио Бог, а Бог ствара од светлости.

О паралелама између Милтоновог и Његошевог инферналног света веома је много писано. Томе је доста допринео Лавров, који ставља сличне пасаже из два спева једне до других. Ови делови су и у каснијим студијама остали најпознатији, а уопштено се стиче утисак да су се истраживачи често више ослањали на већ постојећу литературу него на сам текст. Тако постоји неколико текстова који су есенцијални при изучавању теме утицаја, док се већи број своди на оно што се већ одраније знало. Говорећи о инферналном свету и сукобу на небу, најчешће се наводе прикази Пакла, заступљеност античких представа и створења, извесна амбивалентност Пакла, у којем је и огањ и лед (Његош то дочарава стиховима: „Полу царства смолним и пламеним, / Полу царства мразним и леденим”⁶⁶), иако се такве представе могу наћи и код Дантеа, односно нису потекле од Милтона. О рату на небу се наводе подударности попут оне да се код Милтона Сатани прикључује трећина небеске војске („Повуче собом рећину синова небеских”⁶⁷), а код Његоша шестина („Шести дио небесног воинства”⁶⁸).⁶⁹ Говори се и о коначном поразу Сатане, кога у *Изгубљеном рају* муњом прострели Син Божји, а у *Лучи микроkozма* сам Творац, стрелом. Обојица долазе на небеским колима, што такође има античке узор (присетимо се стихова Константина Маринковића који кажу да је Сатана пожелео да постане Фаетон). У Његошевом спеву, узгред, и анђели имају небеска кола, тако да је слика Творца у њима тиме нешто ослабљена, односно – он није посебан што се појављује у њима. У борби између Богу привржених и побуњених анђела интересантан је приказ снага. Оне су једнаке и испољене на сличне начине. Милтон говори о борби планина, а Његош океана, ветрова, шума.⁷⁰ Напослетку, сукоб разрешава Син/Бог, јер су армије истог порекла, „једнаки су сви створени скупа”.⁷¹ Вратићемо се на још један детаљ који се често помиње као сличност између два спева – Мил-

⁶⁶ П. П. Његош, нав. дело, 166.

⁶⁷ Ц. Милтон, нав. дело, 159.

⁶⁸ П. П. Његош, нав. дело, 129

⁶⁹ Лавров, који најтемељније изналази сродне стихове, овде прави погрешку, па каже да су код Милтона одметнути анђели небројиви (в. П. А. Лавров, нав. дело, 319).

⁷⁰ В. П. П. Његош, нав. дело, 169.

⁷¹ Ц. Милтон, нав. дело, 301. Сукоб се не разрешава и стога што су сви способни да се регенеришу. Његош то показује следећим стиховима:

ма се напиј воде бесмртија,

мало тугуј, па издрави одмах.

(П. П. Његош, нав. дело, 161).

тонови одметнути анђели су падали девет дана, а Његошеви три. После оваквог навођења познатијих паралела, остаје нам простора да се бавимо и оним што нам се учинило нешто битнијим.

Од сличности у стиховима и бројања одметнутих анђела упутније је сагледати Сатанин лик, али не у погледу његовог опалог сјаја и царског положаја у подземљу, већ у погледу његових карактерних црта и аргументације његових поступака. Прићи ћемо му са једноставније стране. Сатана је зао и горд (што је омиљен Његошев атрибут за Сатану), жели оно што му не припада, супротставља се Богу и због тога испашта. Његов мотив је „мржња, не љубав, нит’ нада”.⁷² Иако је ово последња реч два песника, односно она прати сваки Сатанин поступак, много је важније оно шта том закључном злу претходи. Оба пева имају сличан али ипак индивидуалан приступ Сатаниним размишљањима и логици. Милтонов Сатана жели да буде слободан, а то може постићи само уколико победи Бога и његове анђеле, „јер ако ј’ слабији, слободан ко је”.⁷³ Он се по цену тога упушта у борбу коју не може добити и сматра да је „боље власт у Паклу, но слуга на Небу”⁷⁴, а за Божје анђеле каже да су „дуси слугански”.⁷⁵ Имамо, дакле, Сатану који воли слободу и не подноси окове сужањства које осећа. Његошев Сатана, с друге стране, не говори о слободи него о једнакости. Он каже:

на престол је у свакоје небо
владац био један окруњени.⁷⁶

Он се пита шта је одлучило да Бог буде свемогућ и изнад свих, што видимо и код Милтона. Поставља се питање Божје надмоћи речима: „Да л’ стечену силом, Случајем ил’ Судбом?”⁷⁷ Овај стих бисмо пре приписали Његошу, којем се, с правом, даје предност у промишљању и запитаности, а ово ћемо назначити као један од доказа да Милтон није желео само да репродукује библијску причу. Вратимо се анализи. Сатана сматра да је неправедно што је Случај одлучио да Творац има власт. Стога одлучује да ратује, чак и пошто зна исход, а потом, код Милтона, да на други начин нанесе штету Богу, јер не може да смири како своје логичне аргументе, тако ни своју злобу. Ако се ова размишљања узму у обзир и издвоје, објективно, од традиционалних представа о Сатани,

⁷² Ц. Милтон, нав. дело, 374.

⁷³ Исто, 384.

⁷⁴ Исто, 104.

⁷⁵ Исто, 287.

⁷⁶ П. П. Његош, нав. дело, 155.

⁷⁷ Ц. Милтон, нав. дело, 100.

које су приказане и у спевовима (злоба и слично), и привржености Добру, па чак и од околности (радња се одвија на равни фантастике), Сатанина аргументација се не може сматрати неутемељеном.

Пре помена анђела, подсетићемо се и Сатаниних највернијих слугу, и то детаља који говоре о томе како их Милтон и Његош именују. Осим Разеца, Ноелопана и Аскеле, и Молоха, Белијала, Мамона и Велзевува⁷⁸, јављају се имена која се показују ближим нашој теми. Милтон Сатанине саучеснике назива и Анђелом Одметником, Кнезом Демонским, Садругом дрским (и слично)⁷⁹, док Његош користи имена Алззенк (Кнез Зла), Илзхуд (Дух Зли), Алзавалг (Глава Зла).⁸⁰ И поред Његошевог манира да имена демона пише отпозади, што по себи може бити индикативно, видна је сличност са Милтоновим називима. Обојица именима објашњавају позиције и карактеристике Сатаниних сарадника.

Анђели, који су у Сатаниним очима Божји послушници, приказани су слично код Милтона и Његоша. Издвајају се анђели који су најближи Богу, те им се важност придаје одређеним задацима које им додељује Бог, или тиме што имају прилику да разговарају са њим. Тако код Његоша, примера ради, Гаврило и Михајло позивају Сатану на покајање, док код Милтона то ради Абдиел⁸¹, код кога је Михајло приказан као раван Сатани. Писци, ипак, производе другачији утисак својим приказима анђела. Његошеви анђели су у миру и хармонији и често се помиње небеска музика коју производе. С друге стране, Милтонови анђели су приказани као војска, они су на стражи и опрезу. Узрок за оваквav приказ анђела наћи ћемо у његовом делу *Образложење црквене ујраве*, где говори о дисциплини која је неопходна да би могло да дође до напретка, те да је та дисциплина неопходна и на небу.⁸² Милтон и Његош показују да су и у оваквим суптилностима желели да искажу своје идеје, које се преносе и на раван реалности.

Проучаваоци Његошеве *Луче микроkozма* често истичу да је песник у спев унео и тадашњу друштвенополитичку ситуацију Црне Горе, те да се дело може читати и са том перспективом на уму. Раније смо поменули да се идеологија *Изгубљеног раја* налазила и у околностима у којима је Милтон живео. Овде нема речи о утицају, али има о истим погледима два писца, односно онеме

⁷⁸ Милтон назива Сатанине најверније помоћнике именима која се често придружују синонимима за ђавола.

⁷⁹ В. Ц. Милтон, нав. дело, 100–101.

⁸⁰ В. П. П. Његош, нав. дело, 157.

⁸¹ В. П. А. Лавров, нав. дело 322.

⁸² В. Д. Пухало, нав. дело, 103. Ово није усамљен пример. У *Ареопаџијици* Милтон говори о слободној вољи (исто, 128) и то на начин који је присутан и када говори о Адаму у *Изгубљеном рају*.

што су обојица сматрала изузетно битним. Стварали су своја дела не само са уметничким, религиозним или филозофским већ и са друштвеним и хуманистичким вредностима на уму.

Рад није имао за циљ да таксативно поброји сличности које су се могле препознати између Милтоновог и Његошевог дела, већ су важније биле идеје писаца, решења и размишљања о сродним појмовима. Душан Пухало каже да је Његош „свуда где је био свестан позајмице... мењао узети материјал... зато што је... ценио 'Оригиналност' у апсолутном, романтичарском смислу”.⁸³ Ми са овим не можемо бити сагласни. Да је Његошу „Оригиналност” била толико важна, он не би толико очигледних ствари преузео од Милтона, а позајмљивање без свести да ће неко видети да је материјал преузет тек не долази у обзир, јер је Милтон био познат широм Европе и *Изђубљени рај* је међу домаћу публику могао стићи и у оригиналу и у преводима. Сматрамо да је Његош само дао свој одговор на исту тему. Дао јој је простора колико је желео, акцендовао и изменио шта је желео, промишљао како је мислио да је ваљано.

Закључак

Упоредна анализа *Изђубљеног раја*, *Плача Рахили* и *Луче микрокозма* се показала плодном у неколико аспеката. Демонолошки мотиви били су доминантни, пре свега стога што је Сатанин лик у сва три спева упечатљиво обликован: наглашене су његове одлике, извесна хијерархија демона и сличности Пакла у свим делима. Константин Маринковић је свесно демонски свет донео као један од најважнијих делова спева, што није уобичајена пракса у предромантизму. Његови демони нису узгредни зли ликови, обликовани у светлу црквене догме. Маринковићев Сатана је слојевит, налик Милтоновом. Ипак, Милтонов и Његошев Сатана промишља свој усуд и своје поступке у вези с тим, додуше, увек уз злобу која га, иако тако можда не изгледа, ограничава.

Добра и лоша страна, када се говори о великим писцима као што су Милтон и Његош, јесте што о њима увек има шта да се каже. То је добро јер ће тема потенцијално бити добро обрађена, јер ће имати добре изворе, али и лоше, из два разлога. Прво, о оваквим делима се, како смо већ говорили, много пише. Тешко је рећи нешто ново и вредно, као што је тешко начинити избор квалитетне литературе. Друго, поред теме којом се бавимо, увек ће постојати идеје којима нема места у раду, а које ћемо желети да изнесемо. Милтон и Његош и сами у својим делима негују идеје које нису у

⁸³ Д. Пухало, нав. дело, 320.

вези са радњом, а које се испостављају као један од највреднијих аспеката дела. Ове идеје се не морају читати у религијском кључу, чак ни онда када се директно позивају на божанска бића и догађаје. Питање човековог постојања и смисла може се објаснити Богом, али уместо тог појма можемо ставити и неки други, а оставити основну идеју о пореклу и посебности људског бића.

Мср Даница Д. Трифуњагић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Докторске студије
danica.trifunjagic@gmail.com